

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Лев Копелєв

І СОТВОРИВ СОБІ КУМИРА

Переклад з російської
Елеонори Соловей

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2023

УДК 821.161.1:94(47+57)»19»

K658

Переклад з російської: *Елеонора Соловей*

Передмова: *Мирослав Маринович*

Післямова: *Елеонора Соловей*

Копелев Лев.

K658 I СОТВОРИВ СОБІ КУМИРА / Пер. з рос. Е. Соловей.

Передмова М. Мариновича. Післямова Е. Соловей. —

К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. — 368 с., з іл.

ISBN 978-617-8262-19-8

Вперше ця книга була опублікована 1978 року у США. Згодом вона стала першою частиною автобіографічної епопеї, видання якої мовою оригіналу здійснила у 2010–2012 роках Харківська правозахисна група за підтримки фонду Генріха Бюлля в Україні. Українське видання інспіроване тим, що радянський дисидент Л. Копелев (1912–1997) народився у Києві, освіту здобув у Києві та Харкові, зберіг не лише спогади про дореволюційне і післяреволюційне життя в Україні, а й палку любов до краю, дружив із українськими дисидентами-шістдесятниками. Проте найбільша цінність цих спогадів у тому, що тут мовиться про фатальні хлібозаготівлі початку тридцятих років, які призвели до голодомору. Ці свідчення безпосереднього учасника подій позначені щирістю та гіркотою запізнитої сповіді. Спогади Л. Копелева поєднують живі деталі із роздумами про витоки трагедії геноциду цілого народу — саме тоді, коли тема була табуована, коли зросли покоління, які нічого не знали про голод 1932–1933 років.

Видання здійснене за допомогою гранту HREC

(Науково-освітнього центру вивчення Голодомору Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті)

Видавництво також висловлює подяку Національному музеєві Голодомору-геноциду за надані матеріали і консультації

УДК 821.161.1:94(47+57)»19»

© Елеонора Соловей (переклад, післямова), 2023

© Мирослав Маринович (передмова), 2023

© Лев Копелев, 2010

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2023

ISBN 978-617-8262-19-8



Дорогий

І ця книжка -

Лев Копелев ~~Вад-Вад~~ є

перших днів є в книж-

И СОТВОРИЛ СЕБЕ КУМИРА

новими до того часу

(Після) ~~Вад-Вад~~ - ~~Вад~~

В як ~~Вад~~ ~~Вад~~, ~~Вад~~

А після ~~Вад~~ ~~Вад~~ ч. р.

Ардис / Анн Арбор / 1978

~~Вад~~ ~~Вад~~, ~~Вад~~ - ~~Вад~~

~~Вад~~ 1978

~~Вад~~

~~Вад~~ (Судно)

Авторський дарчий напис дружині Р. Орловій
на першому виданні книжки

Мы — дети страшных лет России —
Забыть не в силах ничего.

Александр Блок

Після всього я сказав собі, що «не сотвори собі кумира» — велика істина і що народу, як ми собі його часто уявляємо, єдиного і неподільного, з однією фізіономією, — немає. А є мільйони людей, добрих і злих, високих і низьких, симпатичних і мерзенних. І в цій масі, — в це я глибоко вірю, — дедалі більше й більше поширюється добро і правда. І значить треба служити цьому добру і правді. Якщо при цьому можна йти разом із натовпом (і це теж іноді буває) — добре, а якщо доведеться залишитись і самому — що ж вдієш. Сівість — єдиний господар вчинків, а кумирів не треба.

*Володимир Короленко,
1893 рік*

Зміст

<i>Анатомія ілюзій і злочину (Мирослав Маринович)</i>	11
<i>Розділ перший. БЕЗ ЦАРЯ, АЛЕ ЩЕ З БОГОМ</i>	17
<i>Розділ другий. ПЕРША ЛЮБОВ І ПЕРША ІДЕОЛОГІЯ</i>	38
<i>Розділ третій. ВТРАТА БОГА</i>	60
<i>Розділ четвертий. МІЖ ПОЦІЛУНКАМИ ТА ГАЗЕТАМИ</i>	93
<i>Розділ п'ятий. ЕСПЕРАНТО</i>	118
<i>Розділ шостий. У ШКОЛІ</i>	148
<i>Розділ сьомий. ПЕРЕД ДВЕРИМА ЛІТЕРАТУРИ</i>	165
<i>Розділ восьмий. РОЗДОРІЖЖЯМИ ТА БЕЗДОРІЖЖЯМ...</i>	203
<i>Розділ дев'ятий. ОСТАННІ ХЛІБОЗАГОТІВЛІ (1933)</i>	252
<i>Розділ десятий. КІНЕЦЬ ЮНОСТІ</i>	316
<i>НАПРИКІНЦІ СТОЛІТТЯ (Післямова)</i>	347
<i>Нотатки на берегах перекладу (Елеонора Соловей)</i>	355

Анатомія ілюзій і злочину

Я довго вагався, який же заголовок дати своїй передмові. Спершу мені хотілося передати те відчуття, яке з'явилося буквально з перших сторінок цієї книги: «В машині часу». Бо ж, власне, й сам автор, пишучи ці спогади в середині 1970-х років, «гасав» у тій машині своїм далеким дитинством і юністю. Згодом від його глибокого буріння в історію революційного Києва й Харкова 1920–1930-х років з'явилися археологічні асоціації, а тому в заголовок просилося: «Археологічні розкопки комуністичної Помпеї». Проте врешті-решт я зупинився на «Анатомії ілюзій і злочину», оскільки те, що автор робить, слід назвати аутопсією, патологоанатомічним розтином трупа, в який, на щастя, перетворився великий у своїй злочинності Радянський Союз.

Одразу скажу: розтин проведений чесно й професійно, бо таким і був задум автора: «Оповідати сьогодні про те, що і як пам'ятаю, я переконаний, що новий історичний та моральний досвід не має заднім числом змінювати ні події, ні людей, ні моє на той час до них ставлення... Я лише свідчу. Наскільки можу безсторонньо та правдиво». Оця правдивість реконструкції минулого вражає. Я особисто пригадую лише риторику часів Микити Хрущова, але в бібліотеці слідчого ізолятора КДБ було чимало однотипних романів сталінської доби, читання яких, за задумом влади, мало повернути нас, заарештованих інакодумців, у русло партійної ідеології. Так-от, героїка революційного оновлення, описана Львом Копелевим, точно відповідає героїці класичних більшовицьких ентузі-

астів, що натхненно співали: «Мы идем на смену старым, утомившимся борцам, мировым зажечь пожаром пролетарские сердца...».

Утім, це оповідь не стороннього спостерігача: під скальпелем патологоанатома перебувають і його власні ілюзії. Від цього авторська розповідь стає водночас сповіддю. В цьому сенсі книга Льва Копелєва нагадує мені сповідальну книгу Миколи Руденка «Найбільше диво — життя. Спогади»*. Ще в юності, обидва вони — єврейський хлопець з Києва та український хлопець з Донеччини — захопилися романтикою революційного оновлення й віддали отій «молодості століття» своє серце й душу. Це була епічна картина на рівні грецького міфу про викрадення необачної Європи богом Зевсом у вигляді бика — тільки цього разу йшлося про викрадення Східної Європи комуністичним сатаною.

У когось може виникнути запитання: А для чого нам сьогодні читати про ту ілюзорну героїку комуністичної доби?! Нам би чимшвидше забути її — стерти з наших душ і з полиць наших бібліотек! Але не так усе просто, адже інструментом диявольського поневолення став потяг людей до соціальної справедливості, рівності, чесності, нелукавства, тобто всі ті порухи, якими керуємось і ми сьогодні.

«Ти ж сам казав: бути чесним перед партією, щоб ні на єдине слово, ні на пів слова не збрехати, не промовчати», — каже один із героїв цієї книги. Це був обман тисячоліття, внаслідок якого ширий людський ідеалізм проторував шлях до страхітливого злочину, — і нам треба це знати, щоб не повторити колись услід за автором: «Сьогодні ми знаємо, що романтичні революційні поривання, про які ми стільки разів згадували з ніжним сумом, в одних виродилися в ревне служіння катам, а інших прирекли на каторжні долі, на безславну загибель. Нині ми знаємо, як наші тодішні ідеали та мрії поступово перетворилися на похмуре доктринерство чи на безсоромну брехню».

* Микола Руденко. Найбільше диво — життя: Спогади. Канадський інститут українських студій. Київ — Едмонтон — Торонто: Вид-во «Таксон», 1998, 558 с.

Розділ перший

БЕЗ ЦАРЯ, АЛЕ ЩЕ З БОГОМ

Де та дитина, що була колись мною?
Чи живе ще вона в мені, а чи її вже немає?

Пабло Неруда

...сохраню ли я наследство,
Уроки детства, память детства?

Елена Аксельрод

1

Літо 1917 року. Нянька — Поліна Максимівна — мама називала її «бонною» — гуляє Хрещатиком зі мною і моїм дворічним братом Санею. Раптом метушня. Шум. Няня заштовхує мене в під'їзд. Бруківкою рухається різноголосий галасливий натовп. Люди юрмляться біля краю тротуару. З-під няньчиного ліктя бачу прапори триколірні й червоні. На плечах несуть чоловіка, який махає руками і щось кричить. Довкола говорять: «Керенського понесли». Мені передається переляк няньки, але з ним і збуджена цікавість. Нянька любить царя і ненавидить Керенського — «хриstopродавець, батюшку царя заарештував... Ось цар повернеться, повісять цього, а чорти до пекла понесуть». Страшно бачити людину, приречену на таке. Нянька заштовхує мене глибше до під'їзду. На ру-

ках у неї товстий Саня. Їй важко, а я хочу бачити й чути. Моторошно, гріх — і все ж нестримно приваблює. Натовп проходить, строкатий, здіблений, галасливий. Не розрізняю обличчя і голосів...

Няньці я вірю. Але в дідуса у вітальні на стіні портрет: носатий, волосся їжачком, френч, як у мого батька. Нічого страшного. Це Керенський. Дідусь говорить: «Він хороша людина; за свободу, за справедливість».

Дідусь — безсумнівний авторитет. Його навіть тато слухається. Але прадідусь, батько бабусі, Яків Богданов — найсправжніший герой. У нього дві георгіївські медалі. «На Кавказі воював і в Севастополі». Він вихваляється, що йому скоро сто років. У нього довга овальна борода, сива, з жовтизною, зуби довгі, темнуваті. Худе смагляве обличчя посічене зморшками, але ходить прямо, не горблячись. Він вправно показує палицею артикул: «На пле-ече! Ать-два! До ноги! Ать-два! На крра-ул! Ать-два-три!». Доблесний прадід виявляється ближчим до няньки.

— Керенський — босяк, лайдак, безштанний пройдисвіт... Я при п'ятьох царях жив — при Олександрі першому благословенному родився. При Миколі Первому на службу взяли, в москалі. То суворий цар був. При Олександрі Второму освободителі додому вернувся... От хто свободу дав. Цар Олександр дав, а не цей босяк. Цар дав свободу і мужикам, і нам, солдатам. (На площі біля Купецького саду стояв цей цар, великий, темно-бронзовий, з бакенбардами, в довгому сюртуку з пишними еполетами). І при царі Олександрі Третьому миротворці жив, і при Миколі Другому... Той дурковатий царьок був, нас, євреїв, ображав, японці його побили, і німці побили, Распутіна слухав... А все-таки цар, значить, від Бога. Я ще доживу до шостого царя. От Миколаїв брат Михаїл — кажуть, геройський буде цар. Він босяка Керенського вижене, як собаку...

Так перший у моєму житті вождь поставав у клубку нерозв'язних суперечностей. Нянька і прадід проти. Дідусь за. Тато й мама, видно, згодні з дідом, але не хочуть нічого толком казати. «Підростеш, дізнаєшся».

Розділ третій

ВТРАТА БОГА

І не лишилось вже нічого...
Ні Бога, навіть ні пів Бога.

Тарас Шевченко

До шести років я вірив у православного Бога няньки Поліни Максимівни. Потім ще чотири роки вірив у лютеранського Бога, в того євангельського Христа, якого шанували Єлена Францівна та її наступниці. Але мені так і не довелося повірити в єврейського Бога дідуся та бабусі.

Власне, по-справжньому побожною була тільки бабуся — мати батька. В неї у квартирі зберігали окремо м'ясний та молочний посуд, дотримувалися особливого ритуалу прибирання. Щоп'ятниці вона молилася над свічками. Приходячи до нас, вона нічого не їла.

— Адже у вас усе трэф... Ви й свиню їсте. Весь посуд не чистий, перемішаний...*

Вона погоджувалася тільки пити чай із тим варенням, яке сама раніше подарувала. Цукор вона теж чомусь вважала нечистим.

Але дід, коли приходив до нас без неї, спокійно їв шинку та будь-яку їжу з будь-яких тарілок.

* Тут і далі бабуся в оригіналі говорить по-українськи. — (Прим. перекл.).

Бабусин Бог був дріб'язковий та безглуздо вимогливий. Чому є гріхом «молочною» ложкою зачерпнути м'ясний бульйон? — Гріх і все. Так Бог наказав і пророки. А ти ще мале поросся. Мусиш не питати, а слухати. Інакше Бог покарає, осліпнеш, параліч скрутить руки та ноги.

— А чому тато й мама все їдять, а Бог їх не карає? (На діда я не хотів ябедничати).

— Вони апікойреси, грішні, — Боже їх прости і помилуй! — Бурмотить щось сердито по-єврейськи. — Я за них молюсь, а ти не питай, як дурень. Ще малий за батькові гріхи питати. Язик в тебе дуже довгий, одрізати треба.

Мама часто клялася Богом усемогутнім, погрожувала: «Будеш брехати, Бог покарає. Не будеш слухатися батьків, Бог покарає...». Не пам'ятаю щоб вона хоч коли-небудь молилася всерйоз. Але восени перед «судним днем» купувалася курка, і мама крутила її над головами в мене та брата, бурмочучи якісь заклинання. «Це щоб від вас усі гріхи та всі хвороби пішли». Потім ту ж таки грішну та хвору курку благополучно з'їдали. Коли я спитав, чи не з'їмо ми назад усі гріхи та хвороби, мама сердито grimнула: «Нічого ти не тямиш, ось виростеш — зрозумієш». Але пізніше переказувала рідним та знайомим моє запитання, захоплюючись: «Ну скажіть, хіба не дивовижно розумна дитина!»

У судний день мама постила і дорікала батькові, що він їсть.

— Ти думаєш, твоя матуся все замолить. Має ж бути хоч щось святе в житті.

Проте мама була не так віруючою, як забобонною. Вона нічого не починала в понеділок. Боялася пристріту. Коли загубить щось, то перш ніж шукати, зав'язувала ніжку столу хусткою. Найбільш дієвим засобом добитися від неї чогось було закляття: «Заклинаю тебе моїм здоров'ям — зроби те, дозволь мені се». Коли померли мамині батьки, обоє одне за одним у 1921 році, то мама, її сестри та брати кілька днів поспіль сиділи в їхній квартирі на підлозі роззуті. Мені пояснили, що так за єврейським звичаєм відзна-

ючи «Картошку» чи «Взвейтесь кострами». Іноді оголошували перерву, я приносив самовар, і всі пили чай із сухарями.

Закінчивши роботу, ми гралися в невибагливі дитячі ігри, головне, щоб зі штрафами, з фантами. Викуповуючи фант, треба було співати, танцювати, декламувати або поцілувати того (ту), хто найбільше подобається. Найчастіше викупом призначалася «сповідь». Ставили зазвичай три запитання: в кого закоханий? Якщо не закоханий, то хто з друзів іншої статі найбільше подобається? З ким хотів би дружити? і т. п.

Дехто називав два чи навіть три імені. Мене це спершу вразило як прикмета «нового побуту». В книжках, які я читав, закохувалися не так. Щоправда, часом зраджували.

Але то були звичаї лицемірного старого світу. В нас усе має бути по-іншому...

Ланкова Феня — рум'яна, кирпата, заспівувачка, реготушка, найкраща в загоні гімнастка та стрибунка, відповідаючи на запитання про закоханість, почервоніла і назвала трьох: першим — вожатого сусіднього загону, який викликав у нас захоплення поведінкою справжнього стройовика, гучними командами та ще тим, що крутив «сонце» на турніку, а другим — мене. Вражений несподіваним щастям, я навіть не помітив третього суперника. А «дорослий» вісімнадцятирічний вожатий чужого загону був фігурою настільки ідеальною, що ревностів не викликав. У той час я, зрозуміло, теж вважав себе закоханим. І теж — вагався, не знаючи, кому віддати перевагу. Таня Юрченко, якій я потай носив квіти, була старша за мене на цілий рік; вона могла поблажливо поговорити зі мною, але залишалася недосяжно далекою. Люда Ш. з п'ятої групи — біленька, пухка, з великою русою косою — здавалася мені найкрасивішою в школі. Щоправда, її називали дурненькою, нерозвиненою. Вона не була піонеркою — їй забороняв батько-священник, носила хрестик. Але хіба не заманливо було перевиховати доньку класового ворога? Наставити таку красуню на правильний шлях...

Феня більше схожа була на задерикуватого пацана, ніж на

Розділ п'ятий

ЕСПЕРАНТО

Два чувства дивно близки нам,
В них обретае сердце пищу:
Любовь к родному пепелищу,
Любовь к отеческим гробам.

А. Пушкин

...Чтобы в мире
без Россий,
без Латвий
жить единым
человечьим общежитьем.

В. Маяковский

Коли новий учитель російської словесності Дмитро Вікторович уперше прийшов до класу, я вирішив, що він схожий на давнього римлянина. Голова гордо піднесена. Блідо-оливкове обличчя, великий тонкий ніс половинкою трапедії, високе бліде чоло — рідке темно-русяве волосся недбало відкинене назад; темні очі мружилися короткозоро і, здавалося, презирливо.

Він велично тлумачив про те, що Онегін та Печорін — зайві люди, що Пушкін не став декабристом тому, що його не прийняли до організації як легковажного поета і до того ж друзі жаліли його, не хотіли ризикувати його долею.

Він вимовляв звичні слова зі звичними інтонаціями. Виразно підвищував голос, говорячи «великий», «геніальний», «благородний», «страждання народу»... Й опускаючи кути губ, наче відплювуючись, вимовляв «світська чернь», «царські посіпаки»...

Його уроки я не любив. Але саме Дмитро Вікторович посвятив мене та ще кілька хлопців у прекрасне таїнство. Він навчив нас міжнародної мови «есперанто».

Після уроків, коли в спорожнілому класі збирався гурток «есперантистів» — нас було десятка півтора, він ставав інакшим. Жвавішав, уже не декламував завчено про «великих співців народних страждань, гнаних чорними силами самодержавства», а, затинаючись, підшукуючи слова та непідробно захоплюючись, говорив про міжнародне братерство, яке не знає кордонів, про те, що люди всього світу, всіх націй та рас мають об'єднатися в ім'я добра, справедливості, освіти. І тоді не дратували ні натхненно піднесена голова, ні плавні жести, коли він погладжував лоба вузькою, довгою рукою. Все це вже не здавалося зумисним, акторським.

— Граматика есперанто геніально проста, легка, приступна будь-якій пам'яті. Всього шістнадцять правил — вміщується на одній промокашці. Всі іменники закінчуються на «О», всі прикметники — на «А», всі дієслова — на «І». Відмінювання тільки одне. Жодних винятків. Чіткі закінчення... Паролі — говорити, паролас — говорю, пароліс — говорив, паролу — буду говорити. Якнайпростіші правила словотворення: лернеї — вчитися, лернейо — школа, лернеульо — підручник, лернеано — учень.

...Це була чудова гра — за кілька днів вивчити мову, якою говорять та пишуть люди, що живуть у всіх країнах світу. Мова проста і благозвучна, прекрасна вже тим, що сприяє благородній меті. І сама ця мета безпосередньо втілилась у мові есперанто, вона братерськи поєднувала різноплемінні слова та звороти. В основі — латина, мати багатьох європейських мов, але ще й германські, і слов'янські слова, і навіть китайські та японські. Займенники «ви» та «оні» — це російські слова «ви» та «оні». Наголос завжди на пе-

афоризм? От що значить поет. Він завжди поет. Він — то значить я. І в хмелю я вас люблю. Вас — то значить тебе, Мішо... Хлопці, Михайло засуджений до смерті в трьох, ні, в чотирьох іноземних державах. Мішенько, де тебе хочуть повісити? В Чехословаччині, в Румунії і в цій, як її, Югославії? Адже ж правда... Ну, не соромся, визнай. Це ж свої хлопці, комсомольці. Я по очах бачу.

— Добре, добре, Колю, розговорився. Пішли, пішли, тут не місце. Давайте, товариші, поможемо Миколі, він втомився, душно... Підемо, погуляємо по свіжому повітрю.

Він по-змовницькому підморгнув нам, і ми, зворушені довірою, підхопили Колю під руки й обережно потягли.

На вулиці він скоро погодився поїхати додому.

— Ванько! Скільки до Катеринославської? Полтинник?! Грабують! Мішенько, я ж порожній... Ось гривеник є, і п'ятачок, і все... Ванько, за п'ятнадцять поїдемо? Не хочеш? Здирник! Бюрократ! Угар непу! Мішелю, дай-но мені двадцять копійок і ні копійки більше...

Туган-Барановський недбало простяг йому карбованця.

— Не впирайся, Коля, їдь, проспись. Приходь завтра читати поему.

— Прийду, прийду, Мішенько, ти, як завжди, великодушний. Дай я тебе поцілую. Хлопці, запам'ятайте сьогоднішній день. Це прекрасний день у ваших молодих життях. Ви пізнали великого російського письменника і міжнародного революціонера. Він — новий Горький, новий Купрін, новий Пантелеймон Романов...

Загальними зусиллями ми посадили Колю на візника, який, побачивши карбованця, спритно допомагав і по-приятельському кивнув нам усім.

— Можете бути спокійні. Довеземо, як рідну дитинку.

А Зоря, Жора і я пішли проводити Туган-Барановського. Ми йшли повільно вечірніми вулицями.

— Давайте прогуляємося. Треба хміль розходити. Дружина не любить.

Він почав розповідати. Ми слухали, не сміючи переривати, лише охали зрідка, захоплено переглядалися та перештовхувалися.

закликали підвищувати податки, натискати на куркуля. Праві на-полягали на більш доцільній політиці товарообміну: виробляти більше сільськогосподарських знарядь, тканин, взуття, предме-тів споживання, щоб селяни самі хотіли продавати більше хліба.

У 1929 році заготували 300 мільйонів пудів. У 1930-му — вже 464 мільйони!

Ця цифра знаменувала перемогу колективізації. Все виявля-лося так ясно та просто! В 1929 році на Україні було 3 266 000 од-ноосібних селянських господарств — океан дрібної власності! — 200 000 «куркульських» господарств були до кінця 1930 року «лік-відовані». А значна більшість середняків та бідняків (73,2% усієї посівної площі) об'єднані в 24 191 колгосп. Згідно з цією загаль-нодоступною арифметикою наше село ставало соціалістичним. «Боротьба за хліб увінчалася перемогою».

Тоді багато що почали називати боротьбою. В цеху боролися за план, за зниження браку, проти прогулів. У школі боролися проти лінощів, відсталості, недостатньої свідомості. Двірники боролися за чистоту тротуарів. Боролися лікарі, літератори, землекопи, ра-хівники... Ми самовіддано повторювали приспів «Будьоннівського маршу» — однієї з найпопулярніших пісень тих років: «И вся-то наша жизнь есть борьба!...»

За що, проти кого і як саме слід боротися в кожен конкретний момент, вирішували партія та її керівники. Сталін був найпрони-кливішим, найрозумнішим (тоді його ще не почали називати «ве-ликим» та «геніальним»). Він сказав: «Боротьба за хліб — це бо-ротьба за соціалізм». І ми повірили беззаперечно. І пізніше вірили, що суцільна колективізація була необхідна, щоби подолати сва-вільні стихії ринку та відсталого одноосібного господарства, щоби планомірно постачати міста хлібом, молоком, м'ясом. А також для того, аби перевиховати мільйони селян, цих дрібних власників, а отже, потенційних буржуїв, куркулів, — перетворити їх на свідомих трударів, звільнити від «ідіотизму сільського життя», від невігла-ства й забобонів, прилучити до культури, до всіх благ соціалізму.

НАПРИКІНЦІ СТОЛІТТЯ

(Післямова)

Может, это истина открылась
Или просто молодость прошла...

Владимир Корнилов

Був час, коли ми говорили про двадцяті роки як про «золотий вік». Потім інколи золото виявлялося фольгою чи «обманкою».

Сьогодні ми знаємо, що романтичні революційні поривання, про які ми стільки разів згадували з ніжним сумом, в одних виродилися в ревне служіння катам, а інших прирекли на каторжні долі, на безславну загибель.

Нині ми знаємо, як наші тодішні ідеали та мрії поступово перетворилися на похмуре доктринерство чи на безсоромну брехню.

Але й зараз я думаю, що тоді справді жила, гаряче дихала молодість. І не тільки теляча молодість моїх ровесників, а *молодість століття*. Ранок епохи, яку ми зараз доживаємо.

Були ще молоді надії мільйонів людей, молоді були наукові відкриття та політичні віровчення, які обіцяли щастя всьому людству. Молоді були поети, художники й музиканти, які віщували початок нових часів та нових світів. Ми слідом за Маяковським іменували нашу країну «землею молодості». І як веселе заклинання, повторювали вірші Асеева:

Что же мы, что же мы, неужели размоложены?
Неужто нашей юности конец пришел?
Неужто мы седыми сквозь зубы зацедили?..